

НИШКАТА, СТАНЪТ И ЗАВИСИМИЯТ ПРОИЗХОД – ВЪВ И ОТВЪД ЛИНЕЙНОТО ВРЕМЕ (ДРЕВНА ИНДИЯ)

Доц. д-р Гергана Русева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В настоящото изследване се проследяват и анализират идеите за линейно време, както са изобразени в някои от текстовете на *Ригведа*, *Атхарваведа*, *Каушитаки брахмана* и *Махабхарата* и както са представени в текстовете на ранния будизъм. От нишката на съдбата, която е пътят на човека, наративът, идентичността, през платното, което тъкат денят и нощта или двете богини на съдбата, през мрежата на жертвоприношението та чак до зависимия произход в ранния будизъм – всички тези образи и идеи са тясно обвързани с представата за линейно време. Преминаването отвъд това линейно време, отвъд представата животът е път е едно проникване в неописуемото, „в“ света отвъд, „в“ свободата.

Ключови думи: линейно време; богини на съдбата; зависим произход; Ригведа; Атхарваведа; Самютаника

1. Изследвани текстове

Изследването се основава на откъси, отнасящи се до същността на времето и възприемането на времето от *Ригведа* (*Rigveda*, „събрана“ около 1200 г. пр.н.е.)¹, *Атхарваведа* (*Atharvaveda*, „събрана“ около 1000 г. пр.н.е., но съдържаща и някои много по-архаични химни), *Каушитаки брахмана* (*Kaushītaki Brāhmaṇa*, 600 – 400 г. пр.н.е.), *Махабхарата* (*Mahābhārata*, „събрана“ около III в. пр.н.е., но съдържаща и доста по-архаични митове) и в три от петте *Никая* (*Nikāya*, „сборник“) на *Сута питака* (*Sutta Piṭaka*) – *Мадж-джхима* (*Majjhima*), *Самюта* (*Saṃyutta*) и *Ангутара* (*Aṅguttara*), които са част от най-ранната канонична будистка литература на езика пали. Някои от най-ранните беседи на *Сута питака* са създадени около VI – V в. пр.н.е., но най-ранният сборник се датира около III – I в. пр.н.е., а сборниците са записани (на различни езици) не по-рано от I в. пр.н.е.² Откъси от най-ранните от тези източници са грубо датирани към XVIII в. пр.н.е., а най-късните – към IV – III в. пр.н.е.

2. Преживяването на времето. Линеjno време, абсолютно време

Според Ернст Рьопел (Röppel 1978) „елементарните“ преживявания на времето са усещанията за продължителност, неедновременност, поредност, минало, настояще и промяна, като повечето от тези преживявания са взаимосвързани.³ Въз основа на разликата между тези „елементарни преживявания на времето“ Нюнез и Куперайдър (Núñez, Cooperrider 2013, p. 220) заключават, че „Времето не е монолит, а по-скоро мозайка от конструкции с различни свойства и произход“.⁴

До този момент не са идентифицирани специфичните неврофизиологични механизми, отговорни за човешкото възприемане на времето.⁵ Психологическите изследвания показват, че вниманието, работната памет и дългосрочната памет определят нашите времеви преценки и че усещането ни за време е функция на сложни взаимодействия между специфични когнитивни функции и моментни настроения.⁶

Концепциите, свързани с времето, са вкоренени в телесния опит и в същото време са опосредствани и концептуализирани в езика и културата. Възприемането на времето е различно от концептуализацията на времето.⁷ Както посочва Крис Синха (Sinha 2014, p. 71): „Времето, което обитаваме, е артефакт, фикция по някакъв начин, който сам по себе си е продукт на артефактите, които нашите предци са изобретили. Времето, бихме могли да кажем, е когнитивна метаниша, необходим регулативен ред за възпроизвеждане на множеството други когнитивно-културно-материални ниши, които поддържат нашите дейности, практики, комуникации и размишления. Но то също е и когнитивна конструкция, сглобена чрез опространствяване (spatialization) и материализиране на времевия опит. [...] Символичните когнитивни артефакти на часовника и календара са променили умовете ни заедно с нишите, които умовете ни обитават, и няма връщане назад във времето“⁸.

Често приемаме, че абстрактното, единно, хомогенно и обективно време е универсална физическа същност. Този вид равномерно течащо време обаче се появява сравнително късно заедно с механичния часовник. Преди въвеждането му за измерване на времето се използват събития и нашият естествен начин за отчитане на времето зависи от възприемането, оценката и съпоставянето на събитията. Дори принципът на работа на механичния часовник се основава на събития: еднообразно изкуствено събитие се генерира и повтаря, като същевременно се отчита натрупването. С появата на механичния часовник се появява и нов вид хомогенно, обективно, абстрактно време, независимо от събитията (Forman 2015).

Ние извличаме времето от събитията – „За разлика от царя, облечен в нищо, времето е нищо, облечено в дрехи. Мога да опиша само дрехите“ (Barbour 2009, p. 2). Както казва Гибсън (Gibson 1975, p. 295), „Събитията

може да се възприемат, а времето не“. Еднократните или повтарящите се събития провокират усещане съответно за линейно или циклично време.⁹ Линейните събития може да бъдат „измерени“ чрез измерване на дължината, когато имаме равномерно движение – измерването на времето в този случай е еквивалентно на измерване на разстоянието, дължината на линията, на траекторията, а оттам и на „линейното“ време; цикличното време се измерва чрез измерване на промяната в ъгъла, когато (небесно) тяло се движи по елипса. Цикличността е дълбоко заложена в нас – дори повечето часовници са циклични. Има и друг вид часовник, който използва „измерване“ на необратими събития – поради регулярността на радиоактивния разпад на нестабилни частици частта от останалите частици зависи от изтеклото време, така че чрез измерване на количеството на частиците ние измерваме времето (Sudarshan 2017).

Може да се каже, че понастоящем живеем в онази ниша, в която времето е линейно и абсолютно. Всичките ни съвременни модели за времето и за възприемане на времето включват в себе си представата за едно абсолютно линейно време – то е основата, върху която градим останалите си представи. Поради това, когато търсим в текстовете откъси, отнасящи се до идеите за времето – ние всъщност търсим материал, който е близък до нашите представи за времето. Може и на други места в текстовете да са описани идеи за времето, но ние изобщо няма да ги схванем като такива.

Повечето от филтрите ни за възприемане на света са прозрачни (Metzinger 2013) – например сме убедени в това, че времето е абсолютно и линейно и съответно не можем да минем отвъд тази представа, защото я приписваме на света, а не на нашето възприятие и на нашата съвременна концептуализация на времето. Представите за линейност и абсолютност на времето са едни от основните филтри, през които преживяваме света „времево“. Рядко си даваме сметка, че създаваме тези представи във всеки миг.

Според Фройд човек е ръководен от различни темпоралности, повечето от които убягват от неговото съзнание.¹⁰ В този смисъл същността на човека, неговото „правене“ или „ставане“ е нелинейно, развитието му не може да се проследи като линия. Времето постоянно се преоформя и обновява в съзвучие с новите събития и преживявания, а самите събития и преживявания се структурират в термини на време и пространство. Голяма част от тези преживявания и процеси са несъзнавани, за тях може да се съди само по проявленията им в пролуките между „линейните“ сглобки. Идентичността е опитът да се организират тези различни преживявания в една илюзия за единство, която позволява изказванията от първо лице – идентичността е като създаването на единно линейно време, наратив.¹¹

В мозъка постоянно се извършват множество процеси, като скоростта, с

която се извършват те, интензивността на преживяването, т.е. колко повече такива процеси са застъпени, определя преживяването на времето и на интервали от време. Тези процеси се застъпват, мозъкът съшива някои от тях във впечатления, които се съшиват допълнително в движение и ставане, промяна, а впоследствие в история, наратив в зависимост от целите на аза. Един бъдещ аз би групирал различни елементарни събития и би могъл да изкара друга история; един различен аз преживява нещата различно – той сглобява други елементарни събития в реалност, останалите елементарни събития остават несъзнателни. Някои от тях се осъзнават впоследствие и създават нова история, ако предишната не утвърждава аза.

Макар много процеси да протичат едновременно, ние осъзнаваме само част от тях и ги подреждаме линейно в някаква последователност, за да оформим наратив и себе си. Не си даваме сметка, че много от процесите по осъзнаването протичат едновременно в мозъка. Когато преживяването е много интензивно, то се разтяга във времето, за да подредим всичко в една линия. Тази нишка, тази история е идентичността и паметта, редът, подреденият космос¹². Тенденцията с развитие на обществото едни събития да се считат за важни и те да се обединяват в история, създава подобни истории и ние говорим за реалност или дори за абсолютна реалност. Възможността обаче да „сглобим“ друга реалност, остава. А също (в будистки контекст) и възможността да не „сглобяваме“ нищо – да не създаваме света във всеки миг и така да избегнем създаването както на онази структура, наречена аз, така и на онази структура, наречена свят.

3. Нишката, дрехата и богините на съдбата

Още в древните индоевропейски митове се говори за богини, които предават нишката на живота на човека и втъкават тази нишка в плата на съдбата (Vassilkov 2020, Marazov 2021, pp. 88 – 93). В *Атхарваведа*¹³ също се появява подобен образ. На сватбата, докато облича на бъдещата си съпруга чисто нова, все още непрана дреха, мъжът казва:

Тези богини, които са изпрели, които са изтъкали
и които са разпрострели [плата] и са опънали краищата от двете
страни,

нека тези богини те пременят с дълъг живот до дълбока старост!

Облечи тази дреха! (*Атхарваведа* 14.1.45)¹⁴

Дрехата, която са изпрели и изтъкали богините, е новият живот на невестата със съпруга ѝ. Тази метафора, съществуваща още в праиндоевропейските митове, е свидетелство, че още в древността има линейно представяне на времето. Ако тъканта се разплете, нишката може да се проследи назад (или напред) във времето. Нишката е жизненият път на човека, цялостната шарка е животът или съдбата на човека. Това е и полето на дейст-

вие на линейното време. Но освен линейност и последователност в това представяне на времето се предполага и извънвремеовост – дрехата вече е изтъкана и може да бъде видяна, обхваната, облечена в настоящето, съдбата до голяма степен е вече отредена.

В един мит от *Махабхарата* светът е изобразен като платно, което тъкат две девойки, вплитащи бели и черни нишки. Ученикът Утанка на великия Веда последвал господаря на *нагите*¹⁵ Такшака в подземното му царство (*нагалока*, *nāgaloka*) и видял следното:

147. И той (Утанка) видял две жени, които тъчели на стан.

148. В тъканта имало черни и бели нишки.

Видял и колело, въртяно от шестима юноши...

149. Той умилостивил всички тях посредством тези магични стихове:

150. „Триста и шейсет¹⁶ са събрани тук в средата и постоянно се въртят около Полярната звезда.

В това колело има двадесет и четири свързващи части.¹⁷

Шестима са юношите, които го въртят.

151. На този стан, съдържащ всички форми, постоянно усукват нишките две девойки, като карат да се въртят/усукват непрестанно не само черните и белите нишки,

а и съществата и световите.“ (*Махабхарата* 1.3.147 – 151)¹⁸

Двете девойки съответстват на индоарийските и индоевропейските богини на съдбата, неразривно свързани с подземния свят, които предат и тъкат нишките на живота на хората.¹⁹

4. Станът, тъканта на Вселената и тъканта на жертвоприношението

В *Атхарваведа* 10.7.42 – 44 образите на смяната на деня и нощта и създаването на света в неговата динамика се наслагват върху образите на тъкане на стан и жертвопринасяне. Денят и нощта тук са изобразени като тъкачки, изработващи тъканта на Вселената, като сами се вплитат непрестанно в нея. Лъчите на слънцето са совалките при това тъкане, а самото тъкане се осъществява благодарение на жертвените напеви.

42. Две момичета²⁰, на вид различни, тъкат, като се вплитат в плата – шестоъгълна мрежа²¹; едната нишките издърпва, другата ги намества. Не се късат, не стигат докрай.

43. Измежду тези двете, които сякаш танцуват²², коя коя следва, не зная аз.

Мъж²³ тъче това, мъж го разделя, мъж го разпростира върху свода небесен (*нака*).

44. Тези колчета/лъчи подпират небето.

Те (боговете, хората) са направили жертвените напеви
совалки за тъкането.²⁴

Сводът *нака*, или границата (носеща всички характеристики както на този, така и на отвъдния свят), е мрежата или основата за тъкането на самия свят, тъканта на жертвоприношението и на съществуващото. Времето задава шарката и темпото, с което тази тъкан се изгражда непрестанно.²⁵

В *Каушитаки брахмана* 19.2.19 – 20 се говори за това как движението на слънцето разделя годината на две половини, като тъканта, оплетена от дните и нощите, е отъждествена с мрежата на хитър паяк, който постепенно я изприда:

Подреждайки дните и нощите като умел паяк,
шест месеца постоянно на юг, шест постоянно на север ходи слънцето.
(*Каушитаки брамана* 19.2.19 – 20).²⁶

Още в праисторическата епоха се проследява образът на слънцето паяк с лъчи крака, плетящ всеобхватната мрежа от светлина, която поддържа Вселената цялостна.²⁷ Тази мрежа, както и мрежата, описана в *Каушитаки брахмана*, е тясно обвързана с хода на времето и с неговата циклична природа – и лунният цикъл, и вижданото от земята въртене около Полярната звезда на нощното небе задават времеви цикли, които подреждат и изтъкават света.

В *Ригведа* самото жертвоприношение се представя като тъкане на плата на Вселената. Подходящите напеви, жертвените формули *брахман* (*brāhmaṇ*) едновременно тъкат ритмично и се вплитат в тъканта точно като нишките на времето, деня и нощта, светлата и тъмната половина на месеца, светлата и тъмната половина на годината.²⁸

Укрепнали за нас от стари времена
даряващите много мляко – Зората и Нощта
като тъкачки две, щастливи от добрите си дела
изтеглената нишка заедно тъкат,
на жертвоприношението плата (*Ригведа* II.3.6).²⁹

Един от химните за сътворението започва именно с идеята за изтъкаване на света:

1. Жертвоприношението, разпростряно във всички посоки от нишките [на основата]³⁰,
опънато от сто и едно действия на боговете –
него са тъкали предците, които са идвали тук.
Те седят на опънатата [основа и казват]:
Тъчете напред, тъчете назад!
2. Човек опъва основата (или жертвоприношението)
и я разтяга нагоре [с нищелките];

човек я разпростира върху свода небесен (*нака*).
Ето техните колчета за тъкане на мястото [за жертвоприношението].
Те (боговете, предците) седнаха на мястото си
и направиха жертвените напеви совалки за тъкане. (*Ригведа*
X.130)³¹

5. Линейност и императивност на времето в будизма

Ранният будизъм е преди всичко практическо сотериологично учение, водещо до спасение от страданието (пали *dukkha*, санскрит *duḥkha*) (Koller 1974). Поради това в текстовете различните идеи за естеството на времето не са обект на метафизично изследване, а се използват по-скоро за манипулиране на усещането за време с цел придобиване на по-широко разбиране за света и човешкото състояние и за достигане до освобождение. Някои будистки школи смятат времето за празна рамка, вместилище, подобно на пространството; други го възприемат като вечно настояще, съдържащо реалността на цялото съществуване, като самата същност на съществуването; трети твърдят, че и миналото, и бъдещето съществуват точно както съществува и настоящето. За някои времето не е нищо повече от последователност от отделни мигове, за други всичко тече и се развива (Bareau 1957, p. 362; Prasad 1988, Rospatt 2004).

Буда признава съществуването на дълги времеви цикли, еони (пали *каппа* *kappa*, санскрит *кална* *kalpa*), но само за да ги отрече, за да каже как човек от незапомнени времена (без начало) е оплетен и хванат в капана на времето. Мигът на просветлението на Буда или мигът на неговото раждане бележи началото на ново линейно време за хората. Не е необходимо да се поддържа това безкрайно време и неговата цикличност – не са необходими повече ритуали, за да се поддържа светът и неговият цикъл – годината (*самватсара*, *saṃvatsara*). Трябва да се стигне до края на времето – освобождаването от кръговрата на живота (*сансара*, *saṃsāra*). Буда посочва, че началото на Вселената е необозримо, за него не може (а и няма защо) да се мисли, но може да се говори за развитие и разпадане в термини на еони – периоди с огромна продължителност, които може да бъдат схванати посредством сравнения (Kalupahana 1974).

Усещането за цикличното време е като усещане за обикаляне в кръг – никоя точка в кръга не е специална – няма начало, средна точка или край; няма абсолютна хронология на „преди“ и „след“; няма истинска промяна и нищо наистина ново не се случва, нищо ново не възниква (Puesch 1958). Мирча Елиаде (Eliade 1958, p. 180) говори за „прогресивния упадък на човека ... , посочен в будистката традиция“, и за това, че промяната е изпадане от идеалното първично митологично състояние. Всъщност в ранния будизъм има съвсем различна картина. Когато един просещ монах (пали

бхиккху, *bhikkhu*, санскрит *бхикишу*, *bhikṣu*) пита Буда колко дълъг е един еон, Буда отговаря: „Да предположим, монахо, че има голяма каменна планина, дълга една *йоджана*³², широка една *йоджана* и висока една *йоджана*, без дупки или пукнатини, една здрава скала. В края на всеки сто години човек я гали веднъж с парче копринен плат. Тази голяма каменна планина може да бъде изтрита и разрушена с това усилие, но еонът все още няма да е приключил. Толкова време е един еон, монахо. И през еони с такава дължина ние сме се скитали, през толкова много еони, през толкова много стотици еони, през толкова много хиляди еони, през толкова много стотици хиляди еони. По каква причина? Защото, монахо, не може да се намери началото на този кръговрат на живота (*сансара*). Началото не се разпознава от съществата, които се скитат, възпирани от невежество и оковани от копнеж. Толкова дълго време, монаси, [изпитвате страдание, мъка и нещастие и уголемявате гробището]. Достатъчно е само [да изпитате] отвращение към всички впечатления на ума (пали *санкхара*, санскрит *сансара*)³³, достатъчно е да станете безстрастни към тях, достатъчно е да се освободите от тях“³⁴ (*Самютаникая* 3.1.5).

Така началото и миналото не са от съществено значение – важното е, че има страдание (пали *дуккха*, санскрит *дуккха*) и има път, водещ отвъд това страдание; няма никакво възвръщане към първоначалното състояние.³⁵ Да, Буда си спомня безбройните си раждания, но той напредва по пътя, върви в посока към освобождение.

Будистите имат определен психологически подход към императивно-то, линейно, абсолютно време и към освобождението от него. За да премахне страданието, човек трябва да види истинската природа на аза – да осъзнае, че причината за това страдание е инстинктивното усещане за непроменлив, вечен, отделен аз. Този аз изисква определен линейен времеви ред, в който да работи (Purser 2014). Така времето се обективизира и се усеща като външна принуждаваща сила, а опитът изглежда ограничен в областта на линейното време, където събитията се развиват в предсказуема последователност, движейки се от миналото, през настоящето и към бъдещето. Това се нарича обусловено съществуване или зависим произход (пали *патичасамупада* *paṭiccasamuppāda*, санскрит *пратитясамутпада*, *pratītyasamutpāda*) и човек действа така, сякаш това линейно време е абсолютно.

Времето установява космическия ред – то е резултат и израз на този космически ред. Идеята за възвръщащо се време, което се повтаря периодически без начало, край или цел, вдъхва или естетическо възхищение, или умора, или мъка (Puesch 1958). На този строг детерминизъм будизмът отговаря с контраста на очевидната преходност, „невечност“ (пали *аничата* *aniccatā*, санскрит *анитята* *anityatā*) – постоянната промяна, водеща до

окончателния край, до смъртта³⁶; с бунта срещу хода на света и срещу самия свят. Сега посоката на времето е необратима и времето е средство за непрекъснато движение към мига на освобождението – всеки носи отговорност за своите действия и притежава също и свободна воля. Животът (или последователни животи) в *сансара* никога няма да се повтори и е ориентиран към бъдещи постижения. Има стремеж, борба за достигане до края на преходността, на кръговрата на живота, на зависимия произход, до края на времето, до края на ставането.³⁷

При циклично време, изграждащо се отчасти върху първичното митологично време, което може да се прояви във всеки един миг и някак има по-съществена реалност от „истинското“ разиграване на мита в „реалния“ живот, отговорността за действието се губи – действието и последствията от него са предопределени и малките вариации – име, занятие, местопребиваване и т.н. – не променят нищо. Цялата реалност е постоянно разиграване и повторение на първоначалните митове и няма как да се отървем от този кръговрат. С просветлението на Буда обаче времето става линейно – то се променя до време без начало, но с край – има път, който води до края на времето. Самият Буда е стигнал до края на времето, когато е открил състоянието на освобождение (пали *нибана nibbāna*, санскрит *нирвана nirvāṇa*). Сега отговорността за действията е реална и значима. За всеки, който следва пътя на Буда, времето тече линейно към определена цел, която всъщност е краят на времето. В рамките на учението, че действието и неотменният закон на действие и последица от него (пали *катта камма*, санскрит *карман карман*) определят пътя към освобождението (*нибана, нирвана*), идеята, че пътят по своята същност е линеен, също е очевидна. Движейки се в *сансара*, човек достига до място/време, където/когато стъпва на пътя – това е началото на линейното време и краят на цикличното време. Дали този път има начало, не е толкова важно – най-важното е, че можем да се освободим от цялата схема на действие, която прилепва към нас, насочва ни, тласка ни в своите механизми и става реална част от нас, става нас. Докато накрая осъзнаем, че времето също е умствена конструкция, чрез която компенсираме ставането, а самият аз е състояние, битие или силно динамичен процес, ставане.

Може да се каже, че времето е само илюзорно линейно. Всъщност то е илюзията, която самите ние създаваме, докато извършваме действия или докато осъзнаваме действията и събитията. Тази илюзия е свързана с нашата собствена несъвършена представа за ставане, обусловена от представата за първичната цикличност, а впоследствие от концепцията за цел и постижение. Накрая се изоставя и идеята за действие *камма*, за *сансара*, *нибана* и време – осъзнаването на реалността вече е факт, но е завоалирано от устойчиви и прозрачни представи и филтри като линията на живота,

наратива, биографията, идентичността, които като самоорганизиращи се структури изплитат един пашкул от причинно-следствени връзки и осъзнавания, вплетен в разкъсаните нишки на Великото време, вероятно линейни, вероятно свързани.

5. Отвъд линейното време: дрехата и голотата

В рамките на концептуалното, дискурсивно мислене човек мисли чрез езика и в езика. Една от най-универсалните концептуални метафори, появяваща се в много езици по света, е животът е път – човек наслаждава представата за път, такъв, какъвто той може да бъде, върху живота (посредством съответствия като животът има цел – края на пътя, изходна точка – началото на пътя, труден е – пътят е стръмен, лесен е, вие се, прав е, кратък е, дълъг е и т.н.). Тази концептуална метафора до голяма степен структурира мисленето и моделира съществуването. Мисленето, чувстването, възприятието обаче не са линейни, може да възникват едновременно и несвързано – най-малкото „вътрешният“ живот на човека далеч не се изживява като че човек е на път. Наистина линейно е спомнянето за събитията назад във времето и донякъде вероятно структурата, наречена личност. Само че тази концептуална метафора се използва доста умело (може би и съзнателно) в религиозните учения (и не само), за да замести реалността, и човек се захваща да тича по пътя, да търси пътя, да се стреми към целта. Светът е много по-красив от всичко, до което го свеждаме.

Ако си представим, че всички събития, които се случват в живота на човека, са ограничено (компактно) тримерно пространство, то осъзнатата част от тези събития ще бъде нещо като широк поток, обхващащ и подреждащ подлежащите на осъзнаване събития. От този поток се избира относително тънка линия, която става съдбата, линията на живота, личната история, идентичността. Тази линия се изгражда многократно през живота във връзка с нуждата азът да се самоутвърждава, във връзка с целите на аза. Мислите, чувствата, впечатленията, възприятията обаче не е задължително да са „подредени“. Това е необходимост за осъзнаването им от един непривикнал ум, който игнорира всичко, което остава отвъд потока. Човек може да обърне внимание, когато различни мисли преминават през главата му за секунда, изведнъж възникват нови, несвързани с предишните, успоредно с тях се появяват други мисли, чувства и впечатления. От всички тях въз основа на определена подредба – конкретни причинно-следствени връзки, човек изгражда реалността. (Причинно-следствените връзки може да се зададат по друг начин и да създадат различна реалност.) Ако човек откаже да „сглобява“, да „сшива“ тази реалност, ако реши да вложи вниманието и енергията си не в подреждането на наратива, на азовата личност, да прекрати причинно-следствения поток

(сансара) и да осъзнава отделните събития пряко, без спомняне и концептуализация, без дискурсивно мислене, това би било съвсем различен способ на осъзнаване, при който могат да възникнат възприятия, осъзнавания и реалности, абсолютно недопустими от гледна точка на осъзнаването в основния поток или в „линията“. Такъв тип преживяване дава много широк обхват на съзнанието и няма общо с линейното време и подредбата. Друг е въпросът доколко подобно преживяване може да бъде описано чрез езика.

Още в *Ригведа* X.136 е описано бягството от линейното абсолютно време на „препасаните с вятър мъдrecи, облечени [само] в загорялата си кожа“. Описанието на преживяването загатва контекст на извънвремие, липса на последователност и линейност. Завръщайки се от подобно екстатично преживяване, от прага на смъртта, от особен сън, човек трябва да увие време около себе си, да се облече във време. Нишката е пътят, по който човекът ще върви (или ще се завърне в този свят в „реалността“), идентичността, наратива. Тази представа е отразена в езика посредством когнитивната метафора животът е път и съществува както във ведическия, така и в нашия съвременен светоглед, а се използва съществено и от болшинството религии.

Докато в древния период нишката на живота, тъканта на Вселената е нещо от най-голяма важност – това е редът на нещата, структурирането и продължаването на аза и възникващите от него структури, подреждането на космоса, в будизма тази линейност и абсолютност на времето се разглеждат като ограничаващ затвор. В някакъв смисъл, за да достигне човек безсмъртие и свобода, той всъщност трябва да се отърве от схващането за себе си като наратив, за живота като път и за света като оплитана от абсолютното време тъкан. Подобни идеи за освобождаване от времето се срещат още във *Ведите*, но изглежда, принадлежат на мистичен клон от мъдrecи *риши*.

Преживяването може да се разтегне не като нишка във времето, а като безкрайно възприятие в конкретния миг – развива се безкрайна осъзнатост в настоящия миг без необходимост от подреждане в нишка, в разказ, в наратив, в причинно-следствена зависимост. „Това е онова“³⁸ състояние на съзерцание, при което има само осъзнаване и човекът „живее“ в настоящия миг, „е“ настоящият миг. Една от будистките практики е тъкмо такава – в настоящия миг да усетиш, да си съзнателен за всичко, но без концептуализация на преживяването, без съшиване и създаване на история. Това е съвсем различен модел на възприемане и осъзнаване на действителността. Ще кажете човек възприема във времето, за всеки един процес в мозъка е необходимо време – така е според нашите модели, това е може би само нашето съвременно описание на света.

1. Jamison, Brereton 2014, p. 4.
2. Müller 1899, pp. 19 – 21; Warder 2004 [1970], pp. 3 – 7, 282 – 83; Gombrich 2006 [1996], pp. 3, 8 – 11; Sujato 2012 [2005], pp. 23 – 37; Singh 2008, p. 25.
3. Вж. Evans 2004, McTaggart 1908.
4. По-подробно вж. Núñez, Cooperrider 2013, Hendricks, Boroditsky 2017.
5. Wittmann 2009. Предложени са неврофизиологични модели, комбинирани с психологически модели за възприемане на времеви интервали. Вж. напр. Matell, Meck 2000 и Gu, Rijn, Meck 2015.
6. Wittmann 2009, Baddeley 1986, 2000, Baddeley, Hitch 1974.
7. Núñez, Cooperrider 2013, Johnson 1987. За концептуализацията на времето като пространство вж. Lakoff 1993, Lakoff, Johnson 1999, p. 139, Johnson 1987: pp. 18 – 40, Moore 2006, Radden 2004, 2011, Nuñez and Sweetser 2006, Sinha 2014, Vatova 2012.
8. За възприемането на времето и как то се преплита с усещането за аз и усещането за тяло вж. Ataria, Neria 2013.
9. Обърнете внимание, че и цикличното време е линейно, макар при всеки цикъл линията да се наслагва върху себе си. Линията може да е затворена или отворена крива. Линейност в този смисъл означава, че времето се отчита с един параметър. Тук противопоставянето на линейно и циклично време е противопоставянето на еднозначно определена неприпокриваща се отворена крива линия и припокриваща се затворена линия.
10. Интересен анализ на идеите на Фройд за многомерния модел на темпоралността прави Perelberg 2008, pp. 1, 4 – 6, 13 – 47. Вж. също обширното изследване на Green 2002.
11. Perelberg 2008, pp. 1 – 5. Времето не е „реалност“, само по себе си, а абстракция, която свързва събития, процеси, обекти, и се преживява различно от различните наблюдатели (Hawking 1988, pp. 24 – 25).
12. За концепта *pūta* (*rta*), обозначаващ изконния ред във ведическата литература, вж. Bratova 2022.
13. В два химна от Атхарваведа се появява първият запазен текст, който говори за времето кала (*kāla*) като върховна, основополагаща същност. Вж. Kulikov 2010, San'ko 2019.
14. *yā ākr̥ntann āvayan yāś ca tatniré yā devīr āntām abhító ,dadanta./ tās tvā jarāse sām vyayantv āyusmatīdām pári dhatsva vāsaḥ* (GRETIL). Преводите от ведийски, санскрит и пали са на автора на статията. По-подробно за този химн и неговото приложение в сватбения ритуал вж. Vassilkov 2020.
15. *Naḡute* (*nāga*) представляват раса от полубожествени същества, наполовина хора, наполовина змии (но могат да се vyplъзават както в хора, така и в змии), които притежават голяма мъдрост и сила и обитават подземния свят.
16. Триста и шейсет са дните в ритуалната година *савана* (*sāvana*).
17. *Parvayoga*. Двайсет и четири са полумесеците, дванайсет са месеците, шест са сезоните. Думата *parva* означава също „ден, в който луната се променя“, т.е. е във фаза новолуние или пълнолуние. Дните на новолунието и пълнолунието „свързват“ светлата и тъмната половина на месеца, както изгревът и залезът свързват нощта и деня. В древната индоарийска традиция именно

- свързващите елементи осигуряват безпроблемното функциониране и движение на съответната система. „Свързващите“ мигове осигуряват правилното функциониране на света за целия период до следващия „свързващ“ миг.
18. ... athāpaśyat striyau tantre adhiropya paṭaṃ vayantyau (147)/ tasmimś ca tantre kṛṣṇāḥ sitāś ca tantavaḥ/ cakraṃ cāpaśyat śaḍbhiḥ kumārāiḥ parivartyamānam... (148)/ sa tān sarvāṃś tuṣṭāva ebhir mantravādaślokaḥ (149)/ trīṇy arpitāny atra śatāni madhye śaṣṭiś ca nityaṃ carati dhruve ,smin/ cakre caturvimśatiparvayoge śaḍ yat kumārāḥ parivartayanti (150)/ tantraṃ cedam viśvarūpaṃ yuvatyau; vayatas tantūn satataṃ vartayantyau/ kṛṣṇān sitāṃś caiva vivartayantyau; bhūtāny ajasraṃ bhuvanāni caiva (151) (GRETIL). Този откъс е разгледан подробно в González-Reimann 2002, Vassilkov 2020, Vassilkov 2021.
19. По-подробно вж. Vassilkov 2020, Vassilkov 2021.
20. Тук двете момичета най-вероятно са денят и нощта – те самите се впитат в историята, в шарката.
21. Тук най-вероятно се загатва за шестте сезона в Индия.
22. За символиката на танца, задаващ пътя през лабиринта, водещ към нашия или към отвъдния свят, вж. Marazov 2021, pp. 93 – 94.
23. Мъжът, който тъче, може да е както слънцето, което с ритмичния си ход и посредством лъчите си – совалки, се промушва като вътък, така и годината, и бог Дхатри, „даряващ“ всекому отредената му съдба, и жрецът, който разпростира мрежата, тъканта на жертвоприношението. (Andrijanić 2018, pp. 72 – 101)
24. tantraṃ éke yuvaṭi vírūpe abhyākrāmaṃ vayataḥ śaṇmayūkham./ prānyā tántūṃś tirāte dhatté anyā nāpa vṛñjāte ná gamāto ántam. (42)/ táyor ahāṃ parinṛtyantyor iva ná ví jānāmi yatarā parástāt/ pūmān enad vayaty úd gṛñanti pūmān enad ví jabhārādhi náke. (43)/ imé mayúkhā úpa tastabhur dívaṃ sāmāni cakrus tásarāṇi vātave (44) (GRETIL).
25. За паралели в даоизма и за онтологията на копринената нишка вж. Куцарова 2019, pp. 52 – 54, Koutzarova 2021, pp. 42 – 44, 92, 173 – 175.
26. ahorātrāṇi vidadhadūrṇakā iva dhīryaḥ./ śaṇmāso daksīṇā ādityaḥ śaḍudanneti sūrya iti (GRETIL).
27. Във въртящия се дворец (на полярната звезда) древнокитайската лунна богиня Хуанъ тъче по цяла нощ (Koutzarova 2019, p. 52; Koutzarova 2021, p. 42). За представата за времето и пространството в Древен Китай вж. Koutzarova 2015, а за изразяването ѝ в китайския език вж. Tsankova 2020.
28. Съответно, когато светлината нараства по време на периода след новолуние или по време на периода след зимното слънцестоене и когато светлината намалява след пълнолуние или след лятното слънцестоене. По-подробно за ведическите жертвоприношения вж. Bratoeva 2021, pp. 241 – 310.
29. sādhu āpāṃsi sanātā na ukṣité/ uśāsānāktā vayíyeva raṇvité/ tántuṃ tatāṃ samvāyanti samīcī/ yajñasya péśaḥ sudúghe páyasvatī (Ригведа II.3.6). Online text of the Rig Veda: A Metrically Restored Text, Barend A. van Nooten and Gary B. Holland, 1994, Harvard University Press. Metrically Restored Text by Karen Thomson and Jonathan Slocum: Available from: <http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/RV/> [Viewed 2023-7-10].

30. Тук най-вероятно се визира станът, затова съм добавила „основата“.
31. yó yajñó viśvátas tántubhis tata/ ékaśataṃ devakarmébhir āyataḥ/ imé vayanti pitáro yá āyayúḥ/ prá vayāpa vayéti āsate taté (1)/ púmām enaṃ tanuta út kṛṇatti/ púmān ví tatne ádhi náke asmín/ imé mayūkhā úpa sedur ū sádaḥ/ sāmāni cakrus tásarāṇi ótave (2) (Ригведа X.130). По-подробно за този химн вж. Jamison, Brereton 2014, p. 1609.
32. Йоджана е мярка за дължина, равна приблизително на от 4 – 5 до 9 английски мили. Това е разстоянието, което изминава впряг (йоджана) за един ден от изгрев до залез.
33. Впечатления, които се запазват в ума от предишни действия (в това или предишно съществуване).
34. mahāselo pabbato yojanaṃ āyāmena, yojanaṃ vitthārena, yojanaṃ ubbedhena, acchiddo asusiro ekaghano, tamenāṃ puriso vassasatassa vassasatassa accayena kāsikena vatthena sakim sakim parimajjeyya, khippataraṃ kho so bhikkhu mahāselo pabbato iminā upakkamena parikkhayaṃ pariyādānaṃ gaccheyya, na tveva kappo. Evaṃ dīgho kho bhikkhu, kappo. Evaṃ dīghānaṃ kho bhikkhu, kappānaṃ neko kappo saṃsito nekaṃ kappasataṃ saṃsitaṃ, nekaṃ kappasahassaṃ saṃsitaṃ, nekaṃ kappasatasahassaṃ saṃsitaṃ. Taṃ kissa hetu? Anamataggoyaṃ bhikkhu, saṃsāro pubbakoṭi na paññāyati avijjānīvaraṇānaṃ sattānaṃ taṇhā saṃyojanānaṃ sandhāvataṃ saṃsarataṃ. Yāvañcidaṃ bhikkhave, alameva sabbasaṅkhāresu nibbinditaṃ, alaṃ virajjitaṃ, alaṃ vimuccitunti. (3.1.5. Pabbatasuttaṃ, Saṃyuttanikāya, 268) (GRETIL).
35. Вж. задълбочената критика на Доналд Лопес (Lopez 1992) относно тази позиция на Елиаде.
36. Поне в ранните етапи на развитие на будизма.
37. По този въпрос може да се направи интересен паралел с идеите за време в Древна Гърция, в християнството и в гностицизма. Вж. Puech 1958.
38. Etadvaita – букв. „това наистина е онова“, е едно от т.нар. махавакя (mahāvākya) „велики речения“ в Упанишадите. Появява се многократно в Катха упанишад. Традицията го тълкува като „това (този свят, атман, субектът) е онова (трансцендентният свят на брахман, брахман, обектът)“. Става въпрос за коренна промяна в процеса на възприемане и осъзнаване, която се преживява на друго ниво на съзнание отвъд линейното време.

ИЗВОРИ

GRETIL: Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages (GRETIL) and related Indological materials from Central and Southeast Asia. Available from: <http://fiindolo.sub.uni-goettingen.de/gretil.htm> [Viewed 2023-7-10]

АТХАРВАВЕДА. GRETIL. Atharvaveda-Saṃhita, Śaunaka recension. Based on the ed. Gli inni dell’; Atharvaveda (Śaunaka), traslitterazione a cura di Chatia Orlandi, Pisa 1991, collated with the ed. R. Roth and W.D. Whitney: Atharva Veda Sanhita, Berlin 1856. Input by Vladimir Petr and Petr Vavrousek. TITUS redaction by Jost Gippert (31 January 1997). Text

of Books 11–20 improved by Arlo Griffiths, Leiden (2000) and Philipp Kubisch, Bonn 13 (2007). Revised by Arlo Griffiths, 2009. Available from: https://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sansk/1_veda/1_sam/avs_acu.htm [Viewed 2023-7-10]

КАУШИТАКИ БРАХМАНА. Kauṣītakibrāhmaṇa. GRETEL. Kauṣītakibrāhmaṇa (or Śāṅkhāyanabrāhmaṇa). Based on the edition by E. R. Sreekrishna Sarma (Wiesbaden 1968; VOHD, Suppl. 9,1). Input by Muneo Tokunaga, March–April, 1995. Available from: https://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/corpustei/transformations/html/sa_kauSItaki brAhmaNa.htm [Viewed 2023-7-10]

МАХАБХАРАТА. Mahābhārata. GRETEL. Mahābhārata. Electronic text. Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI), Pune, India, 1999. On the basis of the text entered by Muneo Tokunaga et al., revised by John Smith (Cambridge), et al. Available from: https://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sansk/2_epic/mbh/mbh1-18u.zip [Viewed 2023-7-10]

САМЮТАНИКАЯ. Saṃyuttanikāyo. Suttantapiṭake. Input by the Sri Lanka Tripitaka Project. Available from: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/2_pali/1_tipit/2_sut/3_samyu/samyut2u.htm [Viewed 2023-7-10]

РИГВЕДА. Online text of the *Rig Veda: A Metrically Restored Text*, Barend A. van Nooten and Gary B. Holland, 1994, Harvard University Press. Metrically Restored Text by Karen Thomson and Jonathan Slocum: Available from: <http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/RV/> [Viewed 2023-7-10]

ЛИТЕРАТУРА

БРАТОЕВА, М., 2021. *Светлина, видение, просветление: митология, ритуали и религиозно-философски идеи във Ведите*. София: Изток-Запад. 2012. ISBN 978-619-01-0925-9.

БРАТОЕВА, М., 2022. Пътят на *рита*: прозрения за космическия принцип на съществуването в *Ригведа*. В: О. МИНАЕВА, И. БОКОВА (ред.), *Изкуство и памет. Сборник в чест на 80-годишнината на Иван Маразов*. София: Нов български университет, с. 536 – 546. ISBN 978-619-233-224-2.

ВАСИЛЬКОВ, Я., 2021. Мгер и колесо судьбы в пещере Ванской скалы: параллели в мировом фольклоре и литературах Нового времени. В: V. Ter-Petrosyan (ред.), *Юбилейный сборник в честь 75-летия Левона Тер-Петросяна*. Ереван: Матенадаран, с. 383 – 402. ISBN 978-9939-9257-0-7.

ВЪТОВА, М., 2012. *Представи за пространство, време и движение*

- в българския език: когнитивно изследване. Велико Търново: Унив. издателство „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN: 9789545248726.
- КУЛИКОВ, Л., 2010. Заметки к интерпретации гимна Времени (Атхарваведа-Шаунакия 19.53-54. Пайппалада 11.8-9). *Бюллетень Общества востоковедов РАН. – Вып. 17: Труды межинститутской научной конференции «Востоковедные чтения 2008»*. Москва, 8 – 10 октября 2008 г. – М.: Учреждение Российской академии наук «Институт востоковедения РАН», 2010, с. 677 – 694. ISBN: 978-5-89282-409-5.
- КУЦАРОВА, Т., 2019. *Даодъдзин: Трактат за пътя и природната дарба. Превод и текстологично изследване на 32-те оригинални части на „Даодъдзин“ на Лао Дзъ*. София: Изток-Запад. ISBN 978-619-01-0405-6.
- КУЦАРОВА, Т., 2021. *Дао: Архетипи на трансцендирането*. София: Изток – Запад. ISBN: 978-619-01-0915-0.
- МАРАЗОВ, И., 2021. Златната утопия. София: Захари Стоянов. 2021. ISBN 9789540914633.
- САНЬКО, С., 2019. Ранняя история концептуализации времени в древней Индии: KĀLASŪKTA и KĀLAVĀDA. *Метафизика*. 2019, Т. 3, № 33, с. 108 – 117. ISSN 2224–7580.
- ЦАНКОВА, А., 2020. Модели за изразяване на пространствена ориентация на времето в китайския език. *Сборник с доклади от Петата международна конференция по китаистика „Пътят на коприната“*. София: The NET, с. 10 – 25. ISSN: 1314-9865.

REFERENCES

- ANDRIJANIĆ, I., 2018. Dhātṛ And Vidhātṛ as Fate Deities in the Sanskrit Epics. Albedil, M., Yanchevskaya, N. (eds.), *Mitrasampradānam. A Collection of Papers in Honour of Yaroslav Vassilkov*. Saint Petersburg: MAE RAN, pp. 72 – 101. ISBN 978-5-88431-366-8
- ATARIA, Y. & NERIA, Y., 2013. Consciousness-Body-Time: How Do People Think Lacking Their Body? *Human Studies*, Vol. 36, No. 2, pp. 159 – 178. DOI: 10.1007/s10746-013-9263-3.
- BADDELEY, A. & HITCH, G., 1974. Working memory. G. Bower (ed.), *The psychology of learning and motivation: Advances in research and theory*, Vol. 8, pp. 47 – 89, New York. DOI: 10.1016/S0079-7421(08)60452-1
- BADDELEY, A., 1986. *Working memory*. Oxford. 1986. ISBN 0198521162.
- BADDELEY, A., 2000. *The episodic buffer: A new component of working memory?* – Trends in Cognitive Sciences, vol. 4, no. 11, pp. 417 – 423. DOI: S1364-6613(00)01538-2
- BARBOUR, J., 2009. The Nature of Time. <https://arxiv.org/>

- pdf/0903.3489.pdf. DOI: 10.48550/arXiv.0903.3489.
- BAREAU, A., 1957. The notion of time in early Buddhism. *Philosophy East and West*, Vol. 7, No. 4, pp. 353 – 364.
- BRATOEVA, M., 2021. *Svetlina, videnie, prosvetlenie: mitologiya, rituali i religiozno-filosofski idei vav Vedite*. Sofia: Iztok-Zapad [In Bulgarian]. ISBN 978-619-01-0925-9.
- BRATOEVA, M., 2022. Patyat na rita: prozreniya za kosmicheskiya printsip na sashtestvuvaneto v Rigveda. V: O. MINAEVA, I. BOKOVA (red.), *Izkustvo i pamet. Sbornik v chest na 80-godishninata na Ivan Marazov*. Sofia: Nov balgarski universitet, pp. 536 – 546 [In Bulgarian]. ISBN 978-619-233-224-2.
- ELIADE, M., 1958. Time and Eternity in Indian Thought. In: J. CAMPBELL (ed.), *Man and Time: Papers from the Eranos Yearbooks*, pp. 173 – 200. DOI: 10.1515/9781400874859-010.
- EVANS, V., 2004. *The Structure of Time: Language, Meaning and Temporal Cognition*. Amsterdam: Benjamins. DOI: 10.1075/hcp.12.
- FORMAN, H., 2015. Events and children's sense of time: a perspective on the origins of everyday time-keeping. *Frontiers in Psychology*, vol. 6, p. 259. DOI: 10.3389/fpsyg.2015.00259.
- GIBSON, J., 1975. Events are perceivable but time is not. In: J. FRASER & N. LAWRENCE (eds.), *The Study of Time II*. Springer Verlag. pp. 295 – 301. ISBN 3642501230. DOI: 10.1086/288806.
- GOMBRICH, R., 2006 (1996). *How Buddhism Began: The Conditioned Genesis of the Early Teachings*. London and New York: Routledge. ISBN 0-415-37123-6.
- GONZÁLEZ-REIMANN, L., 2002. *The Mahābhārata and the Yugas: India's Great Epic Poem and the Hindu System of World Ages*, New York: Peter Lang Inc. ISBN 978-0820455303.
- GREEN, A., 2002. *Time in Psychoanalysis: Some Contradictory Aspects*. London: Free Association Books. ISBN 978-1853435515.
- GU, B.; RIJN, H. & MECK, W., 2015. Oscillatory multiplexing of neural population codes for interval timing and working memory. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, no. 48, pp. 160 – 85. DOI: 10.1016/j.neubiorev.2014.10.008.
- HAWKING, S., 1988. *A Brief History of Time: From the Big Bang to Black Holes*. London: Bantam Books. ISBN 978-0553380163.
- HENDRICKS, R. & BORODITSKY L., 2017. New Space-Time Metaphors Foster New Nonlinguistic Representations. *Topics in Cognitive Science*, vol. 9, no. 3, pp. 800 – 818. DOI: 10.1111/tops.12279.
- JAMISON, S. & BRERETON, J. (translators), 2014. *The Rigveda: The*

- Earliest Religious Poetry of India*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-0-19-972078-1.
- JOHNSON, M., 1987. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason*. Chicago: The University of Chicago Press. ISBN 978-0226403182.
- KALUPAHANA, D., 1974. The Buddhist Conception of Time and Temporality. *Philosophy East and West*, vol. 24, no. 2, pp. 181 – 191. DOI: 10.2307/1398021.
- KOLLER, J., 1974. On Buddhist views of devouring time. *Philosophy East and West*, vol. 24, no. 2, 1974, pp. 201 – 208. DOI: 10.2307/1398023.
- KOUTZAROVA, T., 2015. Corporeality' and the Ancient Chinese Conception of Space and Time. *Third International Conference "The Silk Road". Papers from the International Conference, Organized by Confucius Institute in Sofia*, Bulgaria, pp. 237 – 241. ISSN 1314-9865.
- KOUTZAROVA, T., 2019. Daodadzin: *Traktat za pŭtya i prirodnata darba*. *Prevod i tekstologichno izsledvane na 32-te originalni chasti na „Daodŭdzin“ na Lao Dzŭ*. Sofiya: Iztok-Zapad [In Bulgarian]. ISBN 978-619-01-0405-6.
- KOUTZAROVA, T., 2021. *Dao: Arkhetipi na transtsendiraneto*. Sofiya: Iztok – Zapad [In Bulgarian]. ISBN 978-619-01-0915-0.
- KULIKOV, L., 2010. Zametki k interpretatsii gimna Vremeni (Atkharvaveda-Shaunakiya 19.53-54. Paippalada 11.8-9). *Byulleten' Obshtestva vostokovedov RAN. – Vyp. 17: Trudy mezhhinstitut-skoj nauchnoj konferentsii «Vostokovednye chteniya 2008»*. Moskva, 8 – 10 oktyabrya 2008 g. – M.: Uchrezhdenie Rossijskoj akademii nauk «Institut vostoko-vedeniya RAN», 2010, pp. 677 – 694 [In Russian]. ISBN: 978-5-89282-409-5.
- LAKOFF, G. & JOHNSON, M., 1999. *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books. ISBN 978-0465056743.
- LAKOFF, G. 1993. The contemporary theory of metaphor. A. Ortony (ed.), *Metaphor and Thought*, 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 202 – 251. DOI: 10.1017/CBO9781139173865.013.
- LOPEZ, D., 1992. Memories of the Buddha. J. Gyatso (ed.), *In the Mirror of Memory: Reflections on Mindfulness and Remembrance in Indian and Tibetan Buddhism*. Albany. 1992, pp. 21 – 45. ISBN 978-0791410783.
- MARAZOV, I., 2021. *Zlatnata utopiya*. Sofia: Zakhari Stoyanov [In Bulgarian]. ISBN 9789540914633.
- MATELL, M. & MECK, W. 2000. Neuropsychological mechanisms of interval timing behavior. *BioEssays* 22, pp. 94 – 103. DOI: 10.1002/(SICI)1521-1878(200001)22:1<94::AID-BIES14>3.0.CO;2-E.
- MCTAGGART, J., 1908. The unreality of time. *Mind: A Quarterly Review*

- of *Psychology and Philosophy*, no. 17, pp. 456 – 73. DOI: 10.1093/mind/xvii.4.457.
- METZINGER, T., 2013. Why are dreams interesting for philosophers? The example of minimal phenomenal selfhood, plus an agenda for future research. *Frontiers in Psychology*, Vol. 4, article 746 (2013). DOI: 10.3389/fpsyg.2013.00746.
- MOORE, K. 2006. Space-to-time mappings and temporal concepts. *Cognitive Linguistics* no. 17, pp. 199 – 244. DOI: 10.1515/COG.2006.005.
- MÜLLER, M., 1899. *The Six System of Indian Philosophy*. London, New York and Bombay: Longmans, Green, and Co. ISBN 978-1443731218.
- NÚÑEZ, R. & COOPERRIDER, K., 2013. The tangle of space and time in human cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, vol. 17, no. 5, pp. 220 – 229. DOI: 10.1016/j.tics.2013.03.008.
- NÚÑEZ, R. & SWEETSER, E., 2006. With the future behind them: Convergent evidence from Aymara language and gesture in the crosslinguistic comparison of spatial construals of time. *Cognitive Science*, no. 30, pp. 401 – 450. DOI: 10.1207/s15516709cog0000_62.
- PERELBERG, R., 2008. *Time, space, and phantasy*. East Sussex & New York: Routledge. ISBN 9780415463225.
- PÖPPEL, E., 1978. Time Perception. In: R. HELD, et al. (eds.), *Handbook of Sensory Physiology, Vol. VIII: Perception*. Berlin: Springer-Verlag, pp. 713 – 729. ISBN 978-3-642-46354-9. DOI: 10.1007/978-3-642-46354-9_23.
- PRASAD, H., 1988. The Concept of Time in Pāli Buddhism. *East and West*, vol. 38, no. 1/4, pp. 107 – 136. DOI: 10.25911/5d778ada7b2bf.
- PUECH, H., 1958. Gnosis and Time. J. Campbell (ed.), *Man and Time: Papers from the Eranos Yearbooks*, pp. 38 – 84. ISBN 978-0691626796.
- RADDEN, G., 2004. The metaphor time as space across languages. N. Baumarten, C. Böttger, M. Motz & J. Probst (eds.), *Übersetzen, Interkulturelle Kommunikation, Spracherwerb und Sprachvermittlung – das Leben mit Mehreren Sprachen: Festschrift für Juliane House zum 60. Geburtstag*. Bochum: AKS-Verlag, pp. 225 – 238. ISBN 978-3-925453-42-7.
- RADDEN, G., 2011. Spatial time in the West and the East. M. Brdar, M. Omazic, V. Takac, T. Gradecak-Erdeljic & G. Buljan (eds.), *Space and time in language*. Frankfurt-Main et al.: Peter Lang, pp. 1 – 40. ISBN 9783631613122.
- ROSPATT, A., 2004. Impermanence and Time. The Contemplation of Impermanence (anityatā) in the Yogācāra Tradition of Maitreya and AsaṅgaIn: W. SCHWEIDLER (ed.), *Zeit: Anfang und Ende*. Sankt Augustin: Academia Verlag, pp. 75 – 91. ISBN 978-3896653062.

- SAN'KO, S., 2019. Rannyaya istoriya kontseptualizatsii vremeni v drevnej Indii: KĀLASŪKTAiKĀLAVĀDA. Metafizika, vol. 3, no. 33, pp. 108 – 117 [In Russian]. ISSN 2224–7580.
- SINGH, U., 2008. *A History of Ancient and Early Medieval India: From the Stone Age to the 12th Century*. Delhi, Chennai, Chandigarh, Upper Saddle River, Boston, London, Sydney, Singapore, Hong Kong, Toronto, Tokyo: Pearson Education India. ISBN 978-8131716779.
- SINHA, C., 2014. Living in the model: The cognitive ecology of time – a comparative study. L. Magnani (ed.), *Model-Based Reasoning in Science and Technology. Theoretical and Cognitive Issues. Series SAPERE (Studies in Applied Philosophy, Epistemology and Rational Ethics Vol. 8)*. Heidelberg, Berlin: Springer, pp. 55 – 73. DOI: 10.1007/978-3-642-37428-9_4.
- SUDARSHAN, E., 2017. Time in Physics and Time in Awareness. Sh. Wuppuluri & G. Ghirardi (eds.), *Space, Time and the Limits of Human Understanding*, pp. 15 – 21. DOI: 10.1007/978-3-319-44418-5_2.
- SUJATO, B., 2012 (2005). *A History of Mindfulness: How Insight Worsted Tranquillity in the Satipaṭṭhāna Sutta*, Taiwan: Santipada. ISBN: 978–1–921842–10–8.
- TSANKOVA, A., 2020. Modeli za izrazyavane na prostranstvena orientatsiya na vremeto v kitajskiya ezik. *Sbornik s dokladi ot Petata mezhdunarodna konferentsiya po kitaistika „Patyat na koprinata“*. Sofia: The NET, pp. 10 – 25 [In Bulgarian]. ISSN: 1314-9865.
- VASSILKOV, Y., 2020. Heroes, Kings and Monsters in a Cave Under the Mountain (Indo-Europeans and the Caucasus). *The Journal of Indo-European Studies*, vol. 48, no. 3 & 4, pp. 445 – 470. ISSN 0092-2323.
- VASSILKOV, Y., 2021. Mger i koleso sud'by v peshtere Vanskoj skaly: paralleli v mirovom fol'klore i literaturah Novogo vremeni. V: V. TER-PETROSYAN (red.), *Yubilejnyj sbornik v chest' 75-letiya Levona Ter-Petrosyana*. Erevan: Matenadaran, pp. 383 – 402 [In Russian]. ISBN 978-9939-9257-0-7.
- VATOVA, M., 2012. *Predstavi za prostranstvo, vreme i dvizhenie v balgarskiya ezik: kognitivno izsledvane*. Veliko Tarnovo: Univ. izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodij“ [In Bulgarian]. ISBN: 9789545248726.
- WARDER, A. 2004 (1970). *Indian Buddhism*. Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited. ISBN 978-8120817418.
- WITTMAN, M. 2009. The inner experience of time. *Philosophical Transactions of The Royal Society B, Biological Sciences*. vol. 364, no. 1525, pp. 1955 – 1967. DOI 10.1098/rstb.2009.0003.

THE THREAD, THE LOOP AND THE DEPENDENT

ORIGINATION – IN AND BEYOND LINEAR TIME (ANCIENT INDIA)

Abstract. The present study traces and analyzes the ideas of linear time as depicted in some of the texts of the Ṛgveda, the Atharvaveda, the Kauṣītaki-brāhmaṇa and the Mahābhārata, and as presented in the texts of early Buddhism. From the thread of fate, which is the path of man, narrative, identity, through the web woven by day and night or by the two goddesses of fate, through the web of sacrifice, to dependent origination in early Buddhism, all these images and ideas are closely related with the notion of linear time. To go beyond this linear time, beyond the notion of LIFE IS A JOURNEY, is a penetration into the unspeakable, “into” the world beyond, “into” freedom.

Keywords: linear time; goddesses of fate; dependent origination; Ṛgveda; Atharvaveda; Saṃyuttanikāyo

✉ **Dr. Gergana Ruseva, Assoc. Prof.**

ORCID iD: 0000-0001-9910-6558

Web of Science Researcher ID: HPB-8756-2023

Author ID (SCOPUS): 14059083200

Sofia University “St Kliment Ohridski”,

Faculty of Classical and Modern Philology

Sofia, Bulgaria

E-mail: grruseva@uni-sofia.bg